

Прямі щорічні втрати на таких ґрунтах (тобто різниця між вартістю валового продукту і затратами на його одержання) сягають у середньому 66,5 грн./га, зокрема на Поліссі – 73,2 і в Лісостепу – 94,4 грн./га [10].

Усунення зазначених негативних явищ вимагає радикальних соціально-економічних, правових і технологічних змін, нових підходів до ролі держави в розвитку агропромислового виробництва. Їх раціональне використання потребує здійснення організаційно-господарських, меліоративних, агротехнічних та агрохімічних заходів.

Література

1. Добряк Д.С. Еколого-економічні засади реформування землекористування в ринкових умовах / Д.С. Добряк, Д.І. Бабміндра. – К.: Урожай, 2006. – 336 с.
2. Добряк Д.С. Класифікація та екологічнобезпечне використання сільськогосподарських земель / Д.С. Добряк, О.П. Канаши, І.А. Розумний. – К.: Інститут землеустрою УААН, 2001. – 309 с.
3. Козлов Н.В. Современные причины деградации и агроэкологическое состояние пахотных земель Украины / Н.В. Козлов, Н.В. Палапа // Труды междунар. науч. конф. ["Современные проблемы охраны земель"]. – К.: СОПС Украины НАН Украины, 1997. – Ч. 1. – С. 86–88.
4. Канаши О.П. Схема ерозійного районування сільськогосподарських земель України / О.П. Канаши, С.О. Осипчук // Землевпорядкування. – 2003. – № 1. – С. 47–53.
5. Гарбуз М.Ю. Ерозія ґрунтів Київської області та заходи боротьби з нею / М.Ю. Гарбуз, Й.М. Дорош, С.О. Осипчук // Землевпорядний вісник. – 2001. – № 4. – С. 73–78.
6. Осипчук С.О. Яружна ерозія в Україні: розповсюдження та тенденція змін / С.О. Осипчук // Землевпорядкування. – 2003. – № 2. – С. 25–33.
7. Грубин Ю.Л. Современные геоморфологические процессы на территории Среднего Приднепровья / Ю.Л. Грубин, Э.Т. Палиенко. – К.: Наукова думка, 1976. – 118 с.
8. Грубин Ю.Л. балково-яружні форми правобережжя Київського Придніпров'я / Ю.Л. Грубин // Вісник Київського університету. – 1961. – № 3, вип. 1. – С. 55–60. – (Серія "Геологія та географія").
9. Стецюк М.П. Розповсюдження яружної ерозії на території Київської області та заходи боротьби з нею / М.П. Стецюк, І.М. Гураль, С.О. Осипчук // Землеустрій і кадастр. – 2004. – № 1–2. – С. 79–87.

УДК 330.837 : 338.516.4 : 001.8

С.М. РОГАЧ

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В РОЗВИТКУ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

Поглиблення ринкових перетворень і регулятивні перекоси в реалізації пріоритетів соціально-економічного розвитку країни обумовлюють потребу подальшого проведення інституціональних змін і відповідно ґрунтового дослідження теоретичних засад формування інституціонального середовища.

Інституціоналізм – одна з поширених, плідних і авторитетних шкіл економічної теорії. Це визначається перевагами її теоретичних концепцій, методологією і насамперед своєрідністю предмета пізнання. Інституціоналізм,

зокрема неоінституціоналізм, як методологія міждисциплінарного пошуку дедалі більше позиціонується у ролі сегменту економічної теорії, що поширює базисні методологічні підходи до тлумачення різноаспектних особливостей розвитку ринку. Ринок як система обмежень, сукупність механізмів і стимулів консолідує складові, що організують та забезпечують його функціонування. В цьому аспекті важливим завданням економічної науки є обґрунтування базисних і перспективних щодо організації функціонування ринкового механізму утворень, серед яких вирішальна роль належить інституціям та інститутам. Відповідно забезпечення системного підходу до висвітлення теоретичних засад інституціоналізму як особливого напрямку економічної теорії та пріоритетів формування інституціонального середовища в ринкових умовах є актуальною науковою проблемою і вимагає подальшого дослідження.

Метою роботи є ретроспективний аналіз фундаментальних концепцій теорії інституціоналізму та визначення місця інституціональної методології в розвитку теорії ринку.

Вагомим внеском у теоретичне обґрунтування основних положень інституційного напрямку економічної науки стали роботи Дж. К. Гелбрейта, У. Росту, Д. Норта, Р. Коуза, О. Вільямсона, Дж. Б'юкенена, Дж. Кларка, П. Дракера, В. Ойкена, М. Олсона та ін. Вітчизняна інституціональна парадигма формується під впливом фундаментальних і прикладних досліджень Р. Капелюшнікова, М. Туган-Барановського, В. Гейця, А. Чухна, М. Данілюка, В. Балеева, Т. Гайдая, С. Архіреєва, В. Якубенка, В. Тамбовцева, С. Кірдіної, Б. Данилишина, М. Хвесика, З. Герасимчук, М. Корецького, О. Шпикуляка, А. Мазура, Ю. Лопатинського та інших.

Інституціоналізм – це складне утворення як за напрямками досліджень, так і досягненнями в пізнанні економіки і суспільства. Особливості інституціональної теорії полягають у тому, що предметом її пізнання є інститути, які існують в економіці, соціальній сфері, сфері права, моралі, релігії тощо. Важливість визначення інститутів як предмета дослідження проявляється і в тому, що це дало назву окремого напрямку економічної теорії. Це поняття, з одного боку, забезпечує широкий погляд на розвиток економіки і суспільства, аналіз економічної системи і суспільства як цілісності у взаємодії з іншими інститутами, насамперед державою, а з іншого – потребує глибокого й конкретного розуміння сутності та особливостей власне інститутів.

Досліджуючи обрану проблему предметно слід окреслити етапність і ставлення представників інституціональної теорії до категорій *інститут* та *інституція*. У ранньому інституціоналізмі інституція розглядається виключно в ракурсі поведінкових ознак розвитку людини. Відповідно представники цього напрямку – А. Берлі, Д. Бернхем, Т. Веблен, У. Гамільтон, А. Грачі, Дж. Коммонс, У. Мітчел під інституцією розуміли сукупність сталих звичаїв, традицій, способів мислення і поведінкових стереотипів індивідів як членів соціальних груп, так і суспільства в цілому [1]. Ця позиція має спрощений характер, оскільки трактує інституцію як похідну ознаку людського буття. Представники більш пізньої інституціональної теорії – Дж. М. Ходжсон, Ф. А. Холіск, Д. Норт, Є. Ріх, А. Сен, Е. де Сото, розглядаючи інституції та

інститути, також концентрувалися на поведінкових аспектах індивіда, але розглядали його як економічну субстанцію, тобто вже з погляду економіки. Неоінституціоналізм в особі У. Ростоу, Дж. Гелбрейта, О. Тоффлера та інших критично ставиться до традиційних, неокласичних підходів до обґрунтування закономірностей функціонування ринку. Головним у забезпеченні поступального розвитку суспільства, на їх думку, є не ефективне використання обмежених ресурсів, а раціональна взаємодія інститутів – держави, підприємства, власності, капіталу, грошей, сім'ї, профспілок та інституційних норм (інституцій) правил, інстинктів, звичок, традицій тощо. Дослідження соціально-економічних процесів вони здійснювали на основі методології міждисциплінарного синтезу, відійшовши від методології індивідуалізму. Ця теоретична концепція вивчення ринкових взаємодій утвердилася як синтез економічних і соціальних наук, в її основу покладено принцип еволюціонізму, який наслідують значною мірою теорія ринку.

З урахуванням відмінностей у тлумаченні суті категорій *інститутів* та *інституцій*, сучасний інституціоналізм представлений двома головними напрямками: класичним, тобто *новим інституціоналізмом*, і неокласичним, тобто *неоінституціоналізмом*. Інституціоналізм класичного напрямку за своїми методологічними підходами тісно пов'язаний з класичною політичною економією, економічною теорією марксизму, кейнсіанством та філософією прагматизму. Для цього напрямку характерним є дослідження виробництва, капіталу, науки, технології, форм організації виробництва і ролі держави в економіці та суспільстві. При цьому соціально-економічні процеси розглядаються не в статиці, а в розвитку, динаміці, що зумовлює спрямованість цієї методології в майбутнє. Реалізувавши методологію і теорію еволюціонізму, інституціональна теорія класичного напрямку створила теорію інформаційної постіндустріальної стадії цивілізації, яка знаменує собою більш високий ступінь розвитку економічної науки. Методологічну основу неоінституціоналізму становить неокласична теорія, характерним для якої є розгляд проблем з позицій методологічного індивідуалізму, не в динаміці, а в статиці. Теоретико-методологічні підходи неоінституціоналізму збагатили науку такими розробками, як правовий детермінізм, контрактний підхід, теорія фірми (організації), правила і форма поведінки, що регулюють відносини у публічній і приватній сферах і втілені в теоріях суспільного вибору і прав власності. Усе це доповнило теоретико-методологічний арсенал неоінституціоналізму і сприяло значному просуванню по шляху теоретичного пояснення нових явищ і процесів, розвитку та вдосконалення інституціональної економіки.

Таким чином, проаналізовані напрями інституціональної теорії спираються на дві методологічні основи – класичну і неокласичну школи. Це дало підстави О. Нестеренку зробити висновок, що ортодоксальна неокласична теорія та неоінституціоналізм становлять єдину, хоча і модифіковану останнім, наукову парадигму [2]. Об'єднує ці напрями інституціональної теорії спільний предмет дослідження – інститути та інституції.

Наводимо найбільш поширені наукові підходи до теоретичного розуміння категорій інституцій (табл.).

Основні теоретичні підходи до трактування категорій *інститути* та *інституції**

П. Бергер	<i>Інститут</i> – у загальноприйнятому вживанні ототожнює з поняттям <i>інституції</i> та з тими соціальними сутностями, котрі визначаються і кодифікуються правом. Акцентуючи увагу на базових характеристиках інституцій, виокремлює серед них такі, як екстернальність, об'єктивність, спонукальна сила, моральний авторитет та історичність. Пропонує під терміном <i>інституція</i> розуміти встановлення, традицію, порядок, заведений у суспільстві, а <i>інститут</i> – відповідно розглядати як закріплення таких звичаїв і порядків у законах та правових нормах
Дж. М. Ходжсон	<i>Інститути</i> – стійкі системи суспільних правил і звичаїв, які структурують соціальні взаємодії в економіці. Мова, гроші, закон, система міри і ваг, етикет, фірми та інші організації – усе це інститути, що являють собою тип структури, найбільш значимої в соціальній сфері, яким притаманна властивість створювати і формувати якості та поведінку агентів на фундаментальному рівні
Д. Норт	<i>Інститути</i> – структура, яку люди накладають на свої взаємовідносини, визначаючи таким способом стимули, а також певні обмеження (бюджетні, технологічні та інші), що окреслюють межі вибору, а останні, у свою чергу, визначають межі функціонування економіки і суспільства протягом певного періоду
Е. Елгар	<i>Інститути</i> – суспільні блага, якими щоденно користуються багато індивідумів та які головним чином характеризуються своєю особливістю. Інститути спрощують процес обміну. Вони невіддільна частина процесу ухвалення рішень, яка робить індивідуальні рішення позитивними
Д. Коммонс	<i>Інститути</i> слід розглядати як колективну діяльність, покликану контролювати індивідуальну діяльність і таким чином урегульовувати взаєностосунки між людьми і створювати структуру спонукальних мотивів людської взаємодії – у політиці, соціальній сфері чи економіці
З. Мільнер	<i>Інститути</i> – це розроблені людьми формальні (закони, конституції) і неформальні (договори та добровільно прийняті кодекси поведінки) обмеження, а також чинники примушення, що структурують їх взаємодію. Усі разом вони утворюють спонукальну структуру суспільств і економік
А. Турен	<i>Інституція</i> має позначати не те, що було інституційовано, а те, що є джерелом інституціонування, тобто ті механізми, завдяки яким культурні орієнтири трансформуються в соціальну практику
Г. Колодко	<i>Інститути</i> – це правила економічної гри, у даному разі ринкової, установлені законом і організаціями, які забезпечують дотримання цих правил усіма економічними суб'єктами, використовуючи стимули, винагороди і покарання. <i>Інституції</i> розглядає як умови ринку, що характеризують систему відносин між державою, індивідами та господарськими структурами
С. Кирдіна	<i>Інститути</i> – це стійкі, постійно відтворювальні соціальні, правові, економічні та інші відносини, які, власне, і структурують суспільне життя
А. Шастітко	<i>Інститути</i> – це сукупність формальних і неформальних правил, створених людьми, а також механізмів, що забезпечують дотримання цих правил
В. Геєць	<i>Інститути</i> розглядає як масові громадські структури, що протидіють невинуватому втручанням держави в економічні процеси і при цьому сприяють цінуванню професійних та моральних якостей людей

*Систематизовано з використанням: [3, 4, 5, 6, 7]

Аналізуючи змістову сутність інститутів, слід зазначити, що залежно від зазначених критеріїв вони характеризуються значною різноманітністю і складною внутрішньою структурою. Найбільш поширений у науці їх поділ на: *формальні*, які закріплені в законодавчих та інших нормативних актах і означають обов'язковість дотримання, що забезпечується системою державних органів, і *неформальні*, які становлять сукупність норм і правил соціально-культурного і морально-психологічного типу. Між різними видами інститутів існують суперечності, тому важливу роль у забезпеченні відповідності між ними повинна відігравати держава, особливо в умовах трансформаційної економіки, коли реформуються відносини власності, формується система норм і правил, утворюється інституціональне середовище. Таким чином, інститути – це особлива грань економіки, виокремлена інституціональною теорією, яка становить особливу форму чи структуру і нерозривно пов'язана із системою виробничих суспільних відносин. Поєднання виробничих відносин та інститутів збагачує і конкретизує уявлення про суспільну будову, розширює можливості для подолання спрощених підходів до трактування складних соціально-економічних проблем, дає змогу розкрити глибину і багатогранність зв'язків і залежностей, що, у свою чергу, відкриває можливості виявити механізми реалізації системи виробничих відносин, функціонування і розвитку економіки і суспільства. Разом з тим інститути у своїй сукупності утворюють інституційну структуру економіки, яка характеризується певною самостійністю. Досвід ринкових перетворень переконливо довів, що зосередження тільки на соціально-економічних, ринкових реформах призводить до недооцінки інституціональних перетворень, що зумовлює низку негативних явищ і процесів. Послідовне здійснення ринкових перетворень потребує глибокого поєднання їх із соціально-економічними та інституціональними перетвореннями.

Отже, на нашу думку, ключовим аспектом в інтерпретуванні *інститутів* повинно бути їхнє виникнення і розвиток, пов'язаний з потребою економічних агентів у подоланні існуючої в економіці невизначеності, на основі формування правил та обґрунтування принципів, які структурують взаємовідносини між учасниками ринкових відносин, знижуючи тим самим рівень невизначеності.

Ідеологія інституціоналізму формує соціо-економічну думку навколо ідеї, яка наголошує на тому, що кожному суспільству, державі притаманні певні правила гри, умови ринкових взаємодій, які визначають перспективи і добробут, їм підпорядковані будь-які інші утворення, наприклад, власність, капітал, управління. Основна функція інститутів як базового елемента середовища функціонування господарюючих суб'єктів полягає в активізації структурування відносин господарюючих суб'єктів не спонтанно, а заданою структурою інститутів, визначених ними відповідних механізмів функціонування, підпорядкованістю інститутів в економічній системі [8]. Разом з тим Н. Мильчакова відзначає, що поняття *інститут* набагато ширше, ніж трактування його в концепції інституціоналістів. Він може тлумачитись і як організація (у цивільному праві йому відповідає поняття юридична особа), і як

правила гри чи навіть їх сукупність. Але сукупність правил і обмежень, що регулюють ринок, необхідно відносити до інститутів регулювання. Більше того, вона розмежовує поняття *інституту ринку*, до яких ми відносимо всі види організацій (комерційних та некомерційних), та *інституту регулювання*, що являють собою сукупність формальних правил і неформальних обмежень, відповідно до яких діють інститути ринку [9].

Серед інституцій та інститутів ринкового механізму найбільш вагому роль відіграють економічні, які структурують людську взаємодію, формуючи мотивації господарської діяльності, укладення угод, здійснюючи таким чином акт регулювання ринку. Тому варто зосередити увагу на обґрунтуванні ролі саме економічних інститутів та інституцій. Економічний інститут – це обов'язковий компонент стійких відносин між агентами, який забезпечує взаємодію й узгодження інтересів на основі дотримання формальних правил і неформальних норм господарської поведінки [10]. В. Тамбовцев усю сукупність економічних інститутів, з погляду на їх походження, розділяє на два класи – природні та штучні. Природні інститути, на його думку, це автоматична реакція на ті чи інші зміни. Штучними ж є такі конструкції, які створені людськими діями, що здійснюються відповідно до ідеальної нормативної моделі [11]. Структура базисних економічних інститутів включає інституціональні утворення, які забезпечують господарську взаємодію членів суспільства в таких сферах, як виробництво благ (власність, праця, домогосподарства, підприємства), управління економічною діяльністю (підприємництво, державне управління, податки, способи зворотного зв'язку) [12]. У сукупності вони здійснюють організаційний вплив на економічні процеси та відносини, структурують взаємодію їх учасників, формують спонукальні мотиви діяльності. Як правомірно зазначає О. Шпикуляк, при розгляді інституцій та інститутів ринку, передусім економічних, необхідно дотримуватись принципу системності. Суть його полягає в тому, що інституції слід досліджувати з позиції їх взаємозалежності та взаємодоповнюваності, не наголошуючи на перевагах кожної з них над іншими [13].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що тільки за умов, коли інститути регулювання (податки, грошово-кредитні важелі, бюджетні механізми, цінове регулювання) сприяють ефективному функціонуванню та перегрупованню інститутів ринку, відбувається поступальний розвиток національної економіки. Концепція інституціонального напрямку не залишається без змін. У сучасній західній теорії інституціоналізм є найбільш рухомою системою поглядів, еволюція яких відбувається досить наочно.

Таким чином, значення і роль будь-якої теорії визначається не тільки тим, наскільки вона відповідає потребам сьогодення, але не меншою мірою й тим, як вона висвітлює майбутнє та шляхи руху до нього. Сучасний інституціоналізм, спираючись на досягнення класичних теорій, створив теорію нової, постіндустріальної стадії цивілізації, тим самим започаткувавши формування нової парадигми економічної теорії, яка озброїла людство знаннями історичної перспективи, основних устоїв і закономірностей розвитку ринкової економіки і суспільства в цілому. Отже, вивчення наукової літератури та інформаційних

ресурсів з цієї проблематики дає підстави зробити висновок, що означений напрям наукового дослідження і виділення його в інституціональній теорії і методології є необхідним та перспективним як з теоретичного, так і прикладного погляду.

Література

1. Гайдай Т.В. Теоретико-методологические основы исследования экономической ментальности: институциональный аспект / Т. В. Гайдай [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru>.
2. Гайдай Т.В. Вплив сучасної інституціональної теорії на розвиток економічної науки / Т.В. Гайдай // *Економічна теорія*. – 2004. – № 2. – С. 93.
3. *Історія економічних учень: навч. посіб. [3-тє вид.]*. – К.: Знання-Прес, 2002. – С. 310–346.
4. Бергер П.Л. Що таке інституція? / П.Л. Бергер; [пер. Ю. Яременко] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n35text/berger>.
5. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт; [пер. з англ. І. Дзюби]. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
6. Турен А. Поєднання дієвця / А. Турен. – К.: Альтерпрес, 2003. – С. 19.
7. Шпикуляк О.Г. Інституції аграрного ринку: [монографія] / О.Г. Шпикуляк. – К.: ННЦ ІАЕ, 2009. – 480 с.
8. Клишова Е.В. Институциональная среда: в контексте теории экономической реальности / Е.В. Клишова // *Научные труды ДонНТУ*. – 2006. – Вып. 103-2. – С. 35–43. – (Серия "Экономическая").
9. Мильчакова Н. Эффективность фондового рынка: институциональный подход / Н. Мильчакова // *Вопросы экономики*. – 2004. – № 5. – С. 97–110.
10. Pryor F. L. Market economic systems / F. L. Pryor // *Journal of Comparative Economics*. – 2005. – Vol. 33. – P. 25–46.
11. Тамбовцев В. Теоретические вопросы институционального проектирования / В. Тамбовцев // *Вопросы экономики*. – 1997. – № 3. – С. 82–94.
12. Липов В. В. Институциональная составляющая социально-экономических моделей / В. В. Липов // *Научные труды ДонНТУ*. – 2005. – Вып. 89-1. – С. 112–118. – (Серия "Экономическая").
13. Шпикуляк О. Г. Економічні інституції та інститути у розвитку теорії ринку / О. Г. Шпикуляк // *Економіка АПК*. – 2008. – № 1. – С. 162.